

Horváth
Iván

Balassi Bálint verseinek fragmentumi

„Javaslom tehát, hogy a *Balassa-kódexből* a 101–116. lapig terjedő részt egészen egyszerűen tépjük ki!” (Vadai István)¹

A megszerkesztett verskötet

„A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk” (MARX–ENGELS 1960, 24. o.); a népi marxizmus jelmondatával szólván a lét határozza meg a tudatot. A megszállás korának egyeduralkodó eszmerendszere ezzel adott lovat az elavult, életrajzi elvű irodalomtudomány alá. Kiváló irodalmárok, a Goethét elemző KOSZTOLÁNYI Dezső (1942, 91–103. o.), a Kosztolányit elemző JÓZSEF Attila (2012) már régen tudták, hogy az író „tényleges életfolyamata” hozzáférhetetlen. Nem a bizonytalan életrajzból, hanem a szövegből következtettek a remekműre. A nálunk 1970 körül kibontakozó irodalomtudományi strukturalizmus szintén a művészien megszerkesztett szöveget állította a középpontba, s lebecsülte az életrajzi adatokat. Túlzásai ellenállásba ütköztek, de azt mindenki felfogta, hogy az érveit a szöveg tanulmányozásából merítő, új irányzat élesen szemben áll a korszak ideologikus irodalomtudományával, és ez az irodalmárok javának tetszett. A Balassi-filológia lett az egyik első szakterület, ahol az új megközelítés győzni tudott. Szerencsés körülmény volt, hogy – szemben, mondjuk, Petőfi (Pándi Pál) vagy Ady (Király István) kutatásával – itt az ideologikus irodalomtudománynak alig voltak hadállásai.

Amikor az irodalmi műre elsősorban nem mint történelmi emlékre és nem mint politikai mozgósító erejű tárgyra tekintettünk, hanem mint műalkotásra, akkor a korábbinál nagyobb figyelmet kapott szerkezete és annak jelentése. Nemcsak az egyes műé, hanem a vers- és novellásköteté is. Az életrajz-középpontú irodalomtudomány előírta, hogy a kritikai kiadásoknak a műveket megalkotásuk évrendjében kell közölniük, függetlenül attól, hogy alkotójuk milyen gyűjteményekbe rendezte őket, a könyvkiadóknak pedig természetesen a megbízhatónak tekintett kritikai kiadások szövegét kellett átvenniük. Ez ellen senki sem berzenkedett. Amelyik klasszikus kritikai kiadást kapott, annak megszűntek a kötetei. Immár nem kötetek, hanem évek szerint hivatkoztunk Petőfi, Arany, József Attila költészetére (ZEMPLENYI 2002, 16–17. o.). Még kritikai kiadás nélkül is elérhette a korizálás a klasszikust. Az elismert irodalmár, Réz Pál időrendi megfontolásból átszerkesztette az *Esti Kornél kalandjainak* Kosztolányi megszabta sorrendjét (SZEGEDY-MASZÁK 2007, 235. o.).

A kronologizmusnak Balassi vetett véget. KLANICZAY Tibor (1957) javaslatot tett a költő „maga kezével írt könyvének” verssorrendjére. Gerézdi Rabán megsejtette mögötte a művészi kompozíció lehetőségét (GERÉZDI–

¹ VADAI 2005, 23. o.

KLANICZAY 1964). Világossá vált, hogy a költemények számozása a szerzőtől ered, továbbá, hogy a *Valahány török bejt* és a *Celia-ciklus* is megszerkesztett sorozat, és hogy a *Három himnusz*ban megfigyelhető számszimbolikus szerkezet megfelel a Gerézdi javasolta kötetkompozíciónak (HORVÁTH 1970; 1973; 1976). Napvilágot láttak ciklusolvasatok (HORVÁTH 1973; VARJAS 1973; 1976). Megjelent külföldön a kötetkompozíciót érvényesítő próbakiadás (BALASSI 1976), majd Magyarországon is megjelentek hasonló kötetek (1979; 1981). KÖSZEGHY Péter a *Három himnusz* gyűjteménynyitó helyét alátámasztó érvt közölte (1985 [2014, 184–199. o.]). Megjelent egy szintén kötetkompozíció-elvű, tudományos igényű kiadás (BALASSI 1986). Rimay-kiadásában (1992) Ács Pál már magától értődő természetességgel tette félre Eckhardt Sándor kritikai kiadásának kronológiai javaslatait, és Rimay cikluskompozícióit követte. A változás mélyreható, és még tart. Az *Esti Kornélt*, az *Esti Kornél kalandjait*, *A szegény kisgyermek panaszait* már a kritikai kiadás is úgy közli, hogy tiszteletben tartja a művészi szerkezetet. A József Attila-feladat még előttünk áll. Pedig lenne minta: a Cserépfalvi Kiadónál a második összkiadást Bálint György kötetelven rendezte sajtó alá.

A Balassi-filológusok a '70-es évek óta járják az utat, amelyet VADAI István (2014, 395. o.) szerint valaha én ajánlottam: „Gondolatmenetének alapvető újdonsága nem is a versgyűjtemények számszimbolikus megkomponáltsága, hanem elsősorban az, hogy a költő verseinek sorrendje fontos számunkra. Azt javasolja, hogy az egyébként is bizonytalan kronológiai sorrend vagy önkényes műfaji vagy tematikus csoportosítás helyett a költő által létrehozott rendet, a cikluskompozíciót kövessük a kiadásokban.” KÖSZEGHY Péter megpróbálná sokkal korábbiól, Szilády Áron Balassi-kiadásából eredeztetni irányzatunkat (2014, 232–233., 235. o.), de önála sajnos még kimutathatatlan a művészi kötet szerkesztés iránti érdeklődés. Csupán forrástiszteletből követte többnyire a Balassa-kódex sorrendjét (VADAI 2014, 395. o.). Belterjes vitáinkat nem olvassák kívülállóknak. Olykor mi magunk tettük követhetetlenné szövegeinket. Megjelent például olyan vitacikk (HORVÁTH 1987–1988), amely előbb nyerte el végső alakját, mint az a tanulmány, amellyel vitába szállt (KÖSZEGHY 1987–1988). Minden ellentétünk mellett alapjában mégis mindannyian ugyanazt akarjuk: helyreállítani a költő ciklusait.

A Balassi-verskötetet, amelyet az olvasók joggal várhatnak el az irodalmároktól, egyetértés híján egyelőre nem tudjuk átnyújtani, pontosabban mindjárt kétféle is átnyújtunk: a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle papírkidat (BALASSI 1986) és származékait, meg a hálózati kritikai kiadást (BALASSI 1998). A két verssorrend között nincs béke. „Poétikai okokból [...] semmiképpen sem indokolható” az általam javasolt elrendezés, mondja KÖSZEGHY Péter (2014, 174. o.), majd így fakad ki: „Higgyünk abban, hogy Balassi fityült ciklusra, kompozícióra?”

Pedig az 1980-as években egyszor már kialakult a közmegegyezés. A kétszer 33-as „lírai önéletrajz” gyönyörű sorozata mellett kisebb gyűjtemények is szerepeltek a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-kiadásban, a török bejtek, a *Celia-ciklus*, a saját kezű „valami új versek”. Az egykori újvidéki próbakötet hasonlóan járt el. A legtöbb istenes verset viszont, ami Újvidéken még gyűjteményeken kívül fennmaradt szöveggként szerepelt, ők egy KÖSZEGHY (1985) által felismerni vélt sorozat részeként közölték, élén a *Három himnusszal*. Ez nekem őszintén szólva jobban tetszett, mint a saját egykori eljárásom, és azt sem kifogásoltam, hogy az istenes verseket nem előre, hanem hátulra helyezték. Sem bizonyos dallamközlések, sem a palócos nyelvjárás-rekonstrukció nem volt ínyemre, de a szakszerűen telejegyzetelt, szemrevaló, vörös könyv egészével semmi bajom nem volt.

A problémát az 1990-es évek elején a „művelt, irodalomkedvelő férfiú” okozta (lásd KLANICZAY 1957, 283. o.).

Az 1610 körüli másoló

A Balassa-kódex anyagát egymás után legalább kétszer lemásolták. Az utolsó másolás – talán az 1660-as években – roppant sietősen zajlott. Átszerkesztés nem történt. WALDAPFEL József (1926), BÓTA László (1954) és KLANICZAY Tibor (1957) kimutatta, hogy a másoló „4. kéz” időtakarékoságból ideiglenesen nem másolta le azokat a verseket, amelyek nyomtatásban már megvoltak Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* egyik kiadásában, nyilván azért, mert annak a kiadásnak egy példánya megvolt neki. E versek pótlólagos bemásolására üresen hagyott számos lapot. Hasonlóképpen csak elkezdte egy prózai magyarázat lemásolását a 99–100. lapon, helyet hagyva ennek is, nyilván abból a meggondolásból, hogy ha jut rá idő, majd pótolja, de ha nem jut, akkor inkább a magyarázat vesszen, semmint a költemények (VADAI 2007, 147. o. félkomoly feltevését most figyelmen kívül hagyva). A tervezett, pótlólagos bemásolás végül egyik esetben sem történt meg. Az üresen hagyott lapok legtöbbször valaki utóbb Zrínyi-verseket másolt. KLANICZAY Tibor (1957, 275–279. o.) az ún. „rendezett” Balassi–Rimay-kiadások segítségével kétséget kizáróan azonosította a hiányzó verseket és sorrendjüket. BÓTA László (1954; 1983) bizonyítása nyomán tudjuk, hogy a Balassa-kódex „4. keze” (VARJAS 1944, xiv. o.; VADAI 1994a, vii. o.) nem „rendezett”, hanem „rendezetlen” Istenes énekek-kiadással rendelkezett, talán a bártfaival, talán egy korábbival (VADAI 1991, 65. o.; SINKA 2008, 329. o.). Így a be nem másolt versek a Balassa-kódex forráskéziratában más sorrendben álltak, mint az *Istenes énekek* rendelkezésre álló példányában. Márpedig a másoló „4. kéznek” azonosítania kellett a nyomtatvány verseit a forráskéziratéival, hogy megtudja, melyek lemásolását takaríthatja meg. Meg kellett feleltetnie őket egymásnak, bár a forráskézirat és a nyomtatott példány verssorrendje különbözött. Mit tehetett? Vélhetőleg a következő történt. Képzeltben (tehát akár a forráskéziratba való bejegyzés nélkül) folyamatosan növekvő sorszámokkal látta el a forráskéziratban valószínűleg sorszámozatlan verseket, és a sorszámokat rendre bejegyezte a bártfai (vagy korábbi hasonló) kiadvány tartalomjegyzékében a megfelelő kezdősorokhoz. Nehéz elképzelni a feladat egyszerűbb és kézenfekvőbb megoldását.

Egyéb szándékos beavatkozást, mint ezt a kényszerűségből, idő hiányában alkalmazott sorszámozást a szakirodalom nem tulajdonít a Balassi-verseket az 1660-as években bemásoló kezeknek. Merőben más a helyzet az előzmény 1610 körüli másolójával, akit inkább szerkesztőnek kell neveznünk, semmint pusztá másolónak. Ő alakította ki a kódex szerkezetét, és ő töltötte meg tartalommal. Arcképét KLANICZAY Tibor (1957, 281–282. o.) rajzolta meg. A Balassa-kódex elődje Klaniczay szerint „átgondoltan, tervszerűen összeállított gyűjtemény” volt. Megállapítását elsősorban a kódex egyes részei előtt álló bevezetésekre alapozza, amelyek „feltétlenül ugyanattól a személytől kell hogy származzanak” (uo. 281. o.). Lássuk a bevezetőket, amelyeket Klaniczay is idéz:

1. „Következnek Balassi Bálintnak külön-különféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vitézségről való ének is vagon. Ezeket pedig a maga kezével írt könyvből írták ki szóról-szóra, vétek kevés helyen esett benne, az sem egyébtől lett pedig, hanem a Balassi írásának nehéz olvasása miatt, de afelől meglehet. Külön-külön mindenik éneket mikor, miről és kiről szerette, megírta, a nótáját is mindenikének feljegyezte. Aki azért gyönyörködik benne, innét igazán megtanulhatja, mint kell szeretőjét szeretni, és miképpen kell neki könyörgeni, ha kedvetlen és vad hozzá – de nem mindent hevít úgy a szerelem tüze talán, mint ötet.”

2. „Következnek Rimay Jánosnak külön-különféle énekei, jöllehet minden szerzése szinte itt nincsen, mert mind könyvestől a Tiszába ejtették volt, amely könyvben mind épen megvoltanak. Azóta együvé nem szedhették őket csak ennyire is, amint itt vannak. Kiket méltó, hogy a Balassi írásától messze ne hagyjuk, mert Balassi Bálinton kívül csak egy magyar sem érkezhetik el véle, bár ugyan igen igyekezzék is rajta: kiről ítéletet tehet akár, ki az írását olvassa. Amint Balassi Bálint is így szólott felőle életében – mond –: ha úgy mégy elő dolgodban, amint elkezdted, gyakorolván azt nem, hogy el nem érkeznél véle, de meg is fogsz haladni. Sőt halála óráján is ötet vallotta Balassi

helyében valónak lenni, kíván arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg, kit véghez is vitt Rimay János, mely írását a több éneki után helyeztettünk.”

3. „Kezdődnek itt már külön-különféle szép énekek, melyeket e mostani poéták szerettek, akarván a poétaságban elméjüket fárasztván futtatni a Balassi Bálint elméjével és poétaságában elérni és meg is haladni, melynek bizony csak az egyike is kétség, nemhogy mindkettő.”

Párját ritkítja ez az irodalmár, aki a 17. század elején egyszerre tesz textológiai és kritikai észrevételeket. Klaniczay nemcsak a három kis előszó stílusa győzte meg arról, hogy ugyanaz a személy fogalmazta mindhárom, hanem a kötet összeállításának egységes koncepciója is: először a költőfejedelem Balassi, aztán egyetlen szóba jöhető versenytársa, Rimay, majd a lesajnált – de nagylelkűen mégis bemásolt – „mostani poéták”, akik rangban nem állíthatók melléjük. Az előszavak a „művelt, irodalmi érzékkel rendelkező, tájékozott, világias literátor” szöveggyűjtő szenvedélyét is elárulják. Ő szerezte meg Balassi „maga kezével írt könyvét” vagy valamit, amit hitelessége és teljessége folytán annak vélt, és hozzájutott Rimay még nehezebben beszerezhető költeményeihez is.

Klaniczay jellemzése csak egyetlen pontjában nem győz meg. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a „művelt, irodalomkedvelő férfiú” nem nő volt.

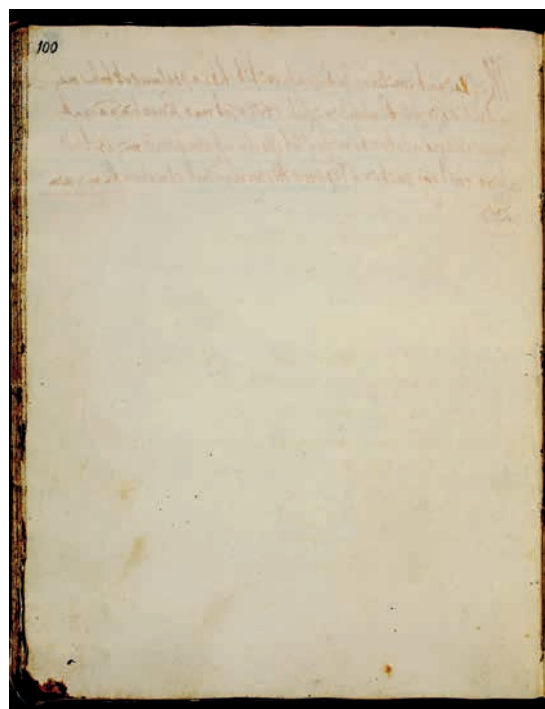
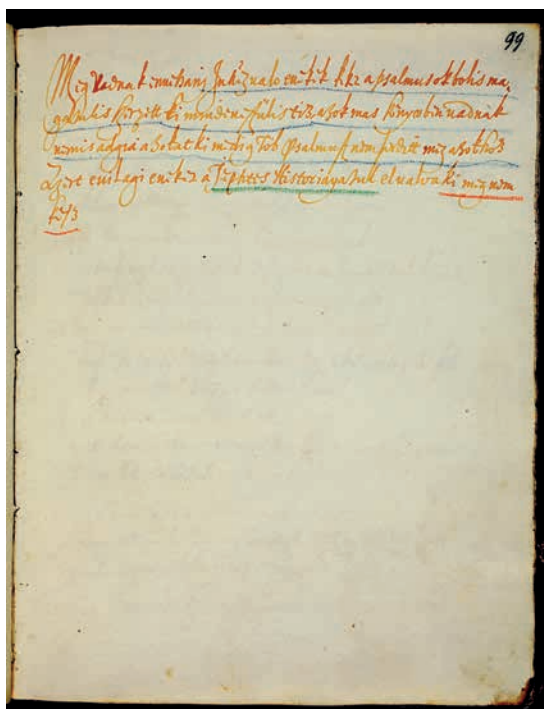
Fontosnak tartja az irodalom civilizációs szerepét. A szerelmet „tanulni” kell. Legyenek a fiatal embereknek szavaik a nők számára. Tudják kezelni azokat a helyzeteket, amikor szerelmesük „kedvetlen és vad” hozzájuk. Bár akkor még nem volt feltalálva a befogadásesztétika, természetes a számára, hogy az irodalmi folyamat főszereplője az olvasó. Esetleg olykor – ezt nem az előszavakból tudjuk – a női olvasó. Ő az, akinek gyönyörködtetésére az irodalomban összesereglenek a fiatal emberek, és szerelmes vagy olykor egyéb verseket szereznek. Ennek az irodalomszemléletnek egyik kezdeményezője Balassi volt, aki versgyűjteményét afféle szolgálóleányként ajánlja fel az erdélyi asszonyoknak a *Szép magyar komédia* előszavában. Megfelel az új irodalomszemléletnek, hogy a Balassa-kódex mindhárom előszava versengeti a költőket. A szerkesztő-másoló valamennyire tudott latinul, hiszen lemásolta a versek olykor latin címét és „argumentumát”, de előszavaiban a „poétán”, „poétaságon” kívül nincsenek deák szavak. Az előszó műfajában akkoriban ez ritka volt. Az előszavak szerzője nem tűnik az írásbeli kifejezés mesterének. Olyik mondata előbeszéd-szerűen támaszkodik a tonoszintaxisra (HETZRON 1980): a hangsúlyozást oda kell képzelnünk, hogy megérthessük a mondanivalót. Elképzelhető, hogy műveltségét nem iskolában szerezte.

Ez a tüneményes irodalomkritikus-textológus nagy vizsály okozója lett.

Az általa ránk hagyományozott Balassi-rész a jelenlegi kódexben két alrészből áll, törzsszövegből és a VARJAS Béla (1944, xxi. o.) által elhatárolt függelékből. A törzsszöveg alkotja a nagyobb részt: 136 lap terjedelmű (2–138). Ebben a részben a szakirodalom szerint minden verset Balassi írt. A függelék csupán 9 lap (138–147), és Varjas megállapítása szerint részint kétes hitelű Balassi-verseket tartalmaz, részint hiteles Balassi-versek szövegváltozatait. VADAI István (1994b, 680. o.) feltevése szerint némelyik szövegváltozat idézés végett készült kivágot. Varjas óta több kétes hitelűről kiderült, hogy aligha Balassi írta őket, de van köztük (*Íme ez szívembe*), amit Eckhardt kritikai kiadása (BALASSI 1951, 258. o.) elfogad, és kétes hitelűként a közelmúltban is közölni szoktak. A helyzet egyértelmű. A törzsszövegben az 1610 körüli „művelt, irodalomkedvelő” szerkesztő olyan verseket közölt, amelyek közvetlenül Balassi irodalmi hagyatékából származtak, a függelékben pedig innen-onnan beszerzett, kétséges darabokat. Szöveggyűjtő szenvedélyét ismerve úgy képelem, hogy ő maga vadászgatta össze a kéziratokat. Kollégának tekintem őt, aki ugyanúgy járt el, mint mi. Mi is alapjában az elsőrendű források nyomán nyújtjuk a költő műveit, de függelékben közöljük aztán a másodrendű forrásokból eredő változatokat és kétes hitelűeket is.

A baj az, hogy a szerkesztő elmulasztott címet adni a függeléknek, vagy az előszóban beszámolni róla. Bejelentette, hogy olyan hiteles kéziratból dolgozott, amelyet Balassi saját kezű könyvének vélt, de elmulasztotta hozzátenni,

hogy kijelentése csupán a szöveg első 93 százalékára igaz, a 7 százaléknyi zárórészre nem. A szövegben sem helyezett el elhatároló elemet. Nem mondta ki *expressis verbis*, hogy a közvetlen Balassi-szöveg-hagyaték eddig és eddig tart. Igaz, ez semmi nehézséget nem okozott az utóbbi negyven-egynéhány évben. Minden Balassi-kiadás, az újvidéki, a Varjas-félék, a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-félék egyaránt hitelesnek fogadták el a kódex törzsanyagának minden egyes versét, a függelékében szereplő darabokat pedig vagy szövegváltozatoknak, vagy hitelteleneknek, legjobb esetben kétes hitelűeknek tekintették. Nemcsak azt tudtuk, hogy hol kezdődik a Balassi hagyatékából származó, megbízható rész (mindjárt a 2. lapon), de azt is tudtuk, nem az 1610-es szerkesztő szavaiból, hanem Varjas elemzése nyomán, hogy hol végződik (a 138. lapon). Senkit nem zavart, hogy a törzsszöveg és a függelék közötti határvonalat csupán Varjas Béla húzta meg, mert érveit mindenki meggyőzőnek találta.

A másoló elkezdte rögzíteni az önmagáról mind a verscímekben, mind a megjegyzésekben mindig 3. személyben beszélő költő hosszú, prózai magyarázatát, de aztán későbbre halasztotta, és végül nem másolta be. A szövegnek fenntartott üres hely méretéből felbecsülhetjük az elveszett szöveg terjedelmét.

A dolog azért lett érdekes mostanában, mert a kódex 99–100. lapján ott a nagy „*crux philologorum*”: egy csupán elkezdett, eredetileg igen terjedelmes prózai megjegyzés, amelyet az utolsó másolás „4. keze” végül nem őrzött meg. A fennmaradt néhány sorból vélhető, hogy ebben is az a mindentudó narrátor szól, harmadik személyben, aki a költő művészi szándékait behatóan ismeri, mégpedig nem utólag, hanem egyidejűleg, akit a költő harmadik személyű verscímeiből és harmadik személyű, prózai magyarázataiból már jól ismerünk. Mármost ha az 1610-es szerkesztő a 138. lapig terjedő részre vonatkozólag mondja azt, hogy Balassi irodalmi hagyatékából származik, akkor természetesen a 99–100. lap megjegyzése is szerzői kell hogy legyen. A problémát az okozza, hogy ezt a megjegyzést korábban Varjas Béla nyomán egy, a költőhöz közel álló ősmásolónak tulajdonítottuk, aki elképzelésünk szerint

szembeszegült volna a költő szándékával, és a kötetszerkezet módosítását jelentette volna be a szóban forgó, töredékes prózai megjegyzésben. Akik továbbra is ennek az elképzelésnek, a kötetben lényeges módosítást végrehajtó ősmásoló feltevésének hívei, nem szívesen fogadják el, hogy az 1610 körüli szerkesztő mit sem tudott erről, sőt előszavában hangot adott annak a meggyőződésének, hogy az általa megszerzett Balassi-törzsanyag nem valamiféle, a verssorrendet önkényesen megváltoztató ősmásolótól, hanem közvetlenül a költő irodalmi hagyatékából származik. A szerkesztő még teljes terjedelmében ismerte a 99. lapon kezdődő prózai megjegyzést. Ha abban az ősmásoló magyarul kodott volna, akkor a szerkesztőnek tudnia kellett volna, hogy nem Balassi, hanem egy ősmásoló kéziratából másol.

Mit mondanak az ősmásolói beavatkozás hipotézisének hívei?

Kőszeghy Péter megpróbálja megtingatni az 1610 körüli szerkesztő hitelét. Szóvá teszi, hogy a Balassa-kódex Balassi-anyagára tett állításai hamisak. Az egyik mondatban tényleg van némi lelkes túlfogalmazás: „Külön-külön mindenik éneket mikor, miről és kiről szerzette, megírta, a nótáját is mindenikének feljegyzette.” Én engedékenyen úgy érteném, hogy a költő hol azt tüntette fel, hogy mikor, hol azt, hogy miről, hol pedig azt, hogy kiről szerzette a szóban forgó énekét, nem pedig úgy, hogy kivétel nélkül minden énekét mindhárom szempontból jellemezte volna. Ha ilyen rugalmasan értjük, akkor az állítás már nem hamis. Abban viszont igaza van Kőszeghynek, hogy nem mindegyik szöveghez, csak túlnyomó többségükhöz van dallamjelzés. Mivel Kőszeghy hamisnak találja az 1610 körüli előszó fenti állításait, arra a magyarázatra jut, hogy nem az 1610 körüli másolóé az előszó, hanem már azt is másolta. Az előszó valaha egy olyan szövegcsoporthoz tartozott, amelyben mindaz megvolt, amit most Kőszeghy az előszó nyomán hiányol. Megállapítja, hogy a Balassa-kódex Balassi-törzsanyagában korábban még létezett „egyfajta lírai jegyzetapparátus” (minden versnél feltüntetve: „mikor, miről, kiről”); afféle „magyar *La Vita Nuova*?” – veti föl. Megállapítja továbbá, „hogy a másoló sokszor szolgálta azt is lemásolja, ami már nem igaz” (akkor is megtartja a régi előszót, amikor az már nem időszerű, amikor már lekopott a szövegekről ez a lírai jegyzetapparátus), végül leszögezi, hogy az 1610 körüli előszó csak másolat; megfogalmazója pedig „csak az ősmásoló lehetett” (KŐSZE GHY 2014, 170. o.). Elismerem, hogy az 1610 körüli szerkesztő kissé nagyvonalúan fogalmazott, de vajon elegendő alap-e ez e hatalmas, elsüllyedt szövegtörténet bizonyításához?

Vadai István is a Balassi-törzsanyag és a függelék közötti határjelölést hiányolja: „Az teljesen világos, hogy a lejegyzés [az 1610 körüli előszó] egy olyan versgyűjteményre vonatkozik, mely éppen itt kezdődik; az viszont egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény pontosan meddig is tart.” (VADAI 2014, 393. o.) Ha nem nyilvánvaló is, azért az előtünk járó nemzedék munkája folytán elég pontosan tudható, hogy a kódex 138. lapja a határ. Sok évtizede – mint említettem – minden Balassi-kiadóra igaz, hogy a 138. lapig mindegyik verset hitelesnek fogadjuk el, a 138. laptól fogva pedig nem.

Vadai elvárná, hogy az 1610 körüli szerkesztő beszámoljon arról, ha saját gyűjtésű versekkel egészítette ki a törzsanyagot. Szerintem ez az igény el van túlozva. „Egyetlen szóval sem mondja, hogy anyagát kiegészíti, megtoldja, bővíti” – mondja VADAI (2007, 142. o.). Miért lett volna köteles mondani bármit is? Az 1610 körüli szerkesztő jó irodalmár létre filológiailag talán képzetlen volt. Továbbá: a kódexek gyakran nem a legszélesebb nyilvánosságnak készülnek, szemben a nyomtatványokkal. Kellemetlen tapasztalat, hogy a kódexmásolók olykor nem tartják kötelességüknek az ismeretlen, véletlenszerűen felbukkanó olvasók tájékoztatását. Továbbá: ha a szerkesztő az általa megszerzett „maga kezével írt könyvön” felül is gyarapította a költő életművét, az érdem lenne, amiről hallgatni is lehet. (Egyébként még az is lehet, hogy igenis tett valamicske határjelölőt a függelék elé, mondjuk, kihagyott egy lapot. Ha így volt, ez a következő, szélsőes másolásakor nyom nélkül eltűnt.)

Abból az argumentum e silentióból, hogy az 1610 körüli szerkesztő nem beszél a függeléknek a törzsanyaghoz toldásáról (amiben szerintem nincs semmi különös), Vadai messzemenő következtetést von le. Szerinte nem az 1610 körüli szerkesztő gyarapította újjal Balassi szövegeit, hanem már az ősmásoló. Az 1610 körüli szerkesztő az ősmásolat egységes kézírásából következtetett – tévesen – arra, hogy mindvégig Balassi-kézirattal van dolga. Abban a

hiszemben volt, hogy a Rimay-rész előtti teljes anyag, tehát a törzsanyag és a függelék egyaránt „Balassitól származik, hiszen leválasztotta volna a számára nyilvánvaló idegen verseket” (VADAI 2007, 142. o.). Ne akadjunk fenn azon, hogy ezek nem nyilvánvalóan idegen versek, hanem olyanok, amelyeket egyáltalán nem volt képtelenség Balassiéinak vélni. A probléma az, hogy Vadai a kódexek világában is textológiai tájékoztatást vár el a másolóktól és szerkesztőktől: „...hiszen leválasztotta volna a számára nyilvánvaló idegen verseket.” De ha ezt a szerintem messze eltúlzott követelményt felállítottuk az 1610 körüli másolóval szemben, akkor az ősmásolóval szemben is fel kell állítanunk. Ő azonban nem tett eleget e követelménynek, sőt „a kézírás azonosságá” révén azt a hamis látszatot keltette, hogy a függelék is hiteles Balassi-verseket tartalmaz. De az ősmásoló miért keltette ezt a hamis látszatot? Őt is megtévesztette-e forrása, amelyben szintén nem volt határjelölő a törzsanyag és a függelék között? Ezzel az okoskodással folyvást csak odébb toljuk a törzsanyag és a függelék közti határjelölő problémáját. Ha az ősmásolatban sem volt már meg a törzsanyag és a függelék közötti határ jelölése, akkor vezessünk be egy ős-ősmásolatot? És ha ezer, egymás követő, ősinél ősbibb másolatot feltételezünk, a hiányzó határjelölő kérdésre akkor meg tudunk-e felelni? Szerintem kár túlbonyolítani a kérdést. Az 1610 körüli szerkesztő szöveggyűjtő szenvedélyéhez jól illik, hogy innen-onnan megpróbálta tovább gyarapítani Balassi versszövegeit, de ezzel ugyanúgy nem büszkélkedett el, ahogy, mondjuk, a nevét sem hagyta örökül ránk.

Minden szövegjavítás gyengeségünk bevallása. Azt jelzi, hogy nem értettük meg, a szerző miért azt írta, amit olvasunk, és emiatt arra gondolunk, hogy szövegromlás történt. A szövegromlás feltevése mindig azt jelenti, hogy felmentést kérünk a ténylegesen megfigyelhető szöveggel való szembenézés alól. Emiatt kerüli a textológus a szövegjavítást. Csak akkor javít, ha végképp nem lát más kiutat. A Balassa-kódex felszíni rétege ilyen; itt bizony nyilvánvaló hibák vannak. Amikor a „4. kéz” időkímélésből számos vers bemásolását későbbre halasztotta, az elég durva szöveghibát eredményezett. Klaniczay és Bóta tökéletesen világossá tette, hogy ezt a hibát miként kell kijavítanunk. A 99–100. lap megjegyzését kivéve nagyon pontosan helyre tudjuk állítani az 1610 körüli előzményt. A mélyebb rétegek hibái viszont kétségesek, sőt az sem bizonyos, hogy léteztek ilyen rétegek.

Már nem vagyok meggyőződve arról, hogy csakugyan szükség van az ősmásoló hipotézisére, amelyet valaha én képviseltem a lehangosabban. Miért zárjuk ki eleve, hogy az 1610 körüli szerkesztő csakugyan, ahogy mondja, és ahogy KLANICZAY (1957, 282. o.) elhitte neki, Balassi „maga kezével írt könyvéből” dolgozott? A költő akkor még csak körülbelül 16 éve halt meg. Ha életben marad, körülbelül 56 esztendő lett volna. Nagyon korai volt ez a Balassi-filológus. Mindent jobban tudunk-e nála?

A szerzői kézirat sajátkezőségének fogalmát rugalmasan kell kezelni. Ne zárjuk ki egy hű alkalmazottnak, egy íródeáknak a szerző által többé-kevésbé ellenőrzött másolatát, olyasféle kéziratot, mint Zrínyi verseskötete, a zágrábi Syrena-kódex. Egy ilyen másolatba is becsúszhattak, persze, hibák (VADAI 1994b, 676. o.; 2007, 145. o.). Akiről szó van, és akinek nincs nyoma, az a forráskézirat vesszorrendjét önhatalmúlag felülbíráló, eltorzító ősmásoló. Ő valószínűleg a szakirodalom szüleménye.

Hans-Georg GADAMER sok oldalról elemzett fogalmát (1984, 440. o.), a „horizont-összeolvadást” (*Horizontverschmelzung*) LOVÁSZ Ádám (2017) Lucy Matta művével ábrázolja. A 2013-ban készült festményen felhevített zsírkréta és akrilfesték olvad össze. Szerintem egy textológus még jobb illusztráció lenne. Amikor az olvasó fejében „összeolvad” a mű horizontja az olvasóéval, vagyis a szöveg felkínálta értelmezés az olvasó előzetes várakozásaival, akkor az „összeolvadási” folyamat láthatatlan marad – kivéve, ha történetesen textológia a szóban forgó olvasó mestersége. Ebben az esetben nemcsak az olvasó változik meg az olvasás nyomán, hanem a szöveg maga is átalakul. Szemléletes, ahogy az olvasó horizontjával való találkozást a szöveg horizontja is elszenvedi. A „horizont-összeolvadás” szép jelenségét az új Balassi-filológiában gyakran in vivo megfigyelhetjük. Már-már kivétel SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza cikke (1999), amely a költő cikluskompozícióit textológiai szike nélkül elemzi.

Más esetekben VADAI szerette „Occam borotvájával” lenyesegetni a szükségtelen feltevéseket a textológiai elméletekről (2006, 219. o.; 2015, 458. o.). Különösen helytelenítette a sztemma gyökerének felesleges bővítését (uő 1991, 64. o.). Esetünkben az 1610 körüli állapot előtt már a sztemma gyökere van. VADAI nem rokonszenvezett az én egyszerűsítő javaslatommal, de mint logikus elme, megengedte, hogy „nyitott kérdés, hogy volt-e ősmásoló” (2007, 155., 145. o.). Becsületes kutatóként ő maga ismertetett erős érvet az ősmásoló feltevése ellen (uő 2006, 219. o.). Tudta, hogy minden próbálkozása, amely az ősmásolói beavatkozás előtti állapot helyreállítására irányul, feltevészerű.

Fenséges szövegforrással van dolgunk, amelyben Balassi költészetének (az utolsó évek híján) teljessége megvolt. De még a későbbi, időkímélésből megcsonkított változat, a most kezünkben lévő Balassa-kódex is több Balassi-verset tartalmaz, mint az összes többi, kéziratos és nyomtatott szövegforrás együttvéve. Sőt még azt is kimondhatjuk, hogy Balassi legtöbb versének a Balassa-kódex az egyetlen forrása. E magányos és tekintélyes forrás verssorrendjét egy hipotetikus ősmásolónak tulajdonítani, a verssorrendet gyökeresen átalakítani bizonyára csak akkor szabad, ha a szövegtörlesztés ténye kétségbevonhatatlan.

Persze nagyon nehéz elfogadni, hogy a Balassa-kódex 101–116. lapján rekonstruált istenes énekeket a költő helyezte el a kódex előzményébe, a szerelmes versek közé. Oly kevéssé nyilvánvaló ennek a szerkezetnek az értelme, hogy még maga VADAI (2005) is meg tudott feledkezni a kötelező aggályokról. Érdekes gondolatkísérletében azt feltételezi, hogy a Balassa-kódex és előzménye, az 1610 körüli szerkesztmény hasonló méretű levelekből (foliumokból) állt. Ez nem valószínűtlen. A teljes ívekben beszerzett papírból végül is hajtogathatók voltak hasonló füzetek. Nagyon sietős másoláshoz célszerű hasonló méretet használni, például a tervezett kihagyások így könnyen kalkulálhatók. De ez a feltétel Vadai gondolatkísérletéhez nem elég. A kívánt eredményhez elő kell írnia az ívfüzetek vastagságát is: „...a cél érdekében a kritikus hely előtt 12-leveles felosztás látható, a kézirat végén pedig 4-leveles füzetke árválkodik.” VADAI maga is elismeri, hogy a megoldás „nem szabálytalan, de nem is túl elegáns” (2005, 20. o.), ezért más elképzelés is bemutat, amely ugyanerre az eredményre vezet. A gondolatkísérletek lényege: „...ha jól választjuk meg a füzetkezést, akkor a kérdéses istenes énekek egyetlen ívfüzet belsejébe esnek”, más – ugyanilyen jó – elgondolás szerint pedig külön ívfüzetet képeznek. Innen már csak egy lépés elképzelni, hogy a költő „maga kezével írt könyvébe”, a szerelmes versek közé az ősmásoló helyezte be, fizikailag, az oda nem való kilenc istenes éneket, a „más könyvet” tartalmazó ívfüzetet. Az elgondolás néhány kérdést még nyitva hagy. A „más könyv” akkor még, az állítólagos behelyezés pillanatában nem tíz verset tartalmazott-e? Az elképzelésben nem keveredik-e össze az 1610 körüli szerkesztmény az állítólagos ősmásolattal? Vadainál az ősmásoló helyezte be az istenes versek füzetét a „maga kezével írt könyvébe”, de Vadai ívfüzet-számítgatásai nem az ősmásolatra, hanem az 1610-es előzményre vonatkoznak. Vagy az ősmásolat történetesen szintén megfelelő méretű lett volna, és éppen a kívánatos ívfüzetkezésű? Azt, hogy az istenes versek nincsenek jó helyen, Vadai egy történettel mutatja be nekünk. De vajon megtörtént-e mindaz, ami elgondolható?

A Balassi-versgyűjtemény

Áttekintvén a szakirodalomban közzétett ellenvetéseket – TÓTH Tünde (1998), SZÖNYI György Endre (1999, 262. o.), ZEMPLÉNYI Ferenc (2002, 130. o.), BENKE Gábor (2003, 594. o.), FÖLDVÁRI Attila (2004, 34. o.), SINKA Zsófia (2008, 330. o.) és mások egyetértő megjegyzéseit most akár figyelmen kívül hagyva –, nem látok okot arra, hogy feladjam 1991 óta (KÖSZEGHY 2014, 170. o.) képviselt nézetemet. A Balassa-kódex Balassi-része, abban az alakban, ahogy az 1610 körüli előzményt KLANICZAY (1957) nyomán rekonstruálni szoktuk, lényegében úgy jó, ahogy van. Ha immár abban az elrendezésben tanulmányozzuk a költő verseit, ahogy az 1610 körüli szerkesztmény ránk

Egy 18. századi kéz bejegyzései: a „Balassa Bálint verseinek fragmentumi” cím a Balassa-kódex kötéstábláján és gerincén

hagyta, ha felhagyunk szövegjavítási elméleteinkkel, azzal még nem minősítjük felesleges szócsépléssé őket. Nélkülük valószínűleg sosem következett volna be a ciklusszerkezet megértése. Vitáink története az én szememben a Balassi-kötet közös megértésének története, amelyben az elméletek a katalizátor nélkülözhetetlen szerepét töltötték be.

Hátravan a versgyűjtemény címének kérdése. A „maga kezével írt könyvét” szoktuk emlegetni cím gyanánt. Van ennek a kifejezésnek szöveg hagyomány, hiszen a Balassa-kódexből (az 1610 körüli szerkesztőtől) származik, de bizonyosan nem cím és semmiképp nem szerzői. Egy újabb jelölt a *Balassi Bálint verseinek fragmentumi*. Ennek is van – az iméntinél valamivel gyengébb – szöveg hagyomány: a Balassa-kódex gerincére és első táblájára írta egy 18. századi kéz (VADAI 1994a, i. o.), talán Radvánszky II. Lászlónak vagy könyvtárosának keze (H. HUBERT 1998, 11. o.). A *Fragmentumok* cím bizonyára arra utal, hogy a versek lemásolásakor kihagyások történtek, nem pedig arra, hogy a költő maga úgy látta, sőt be is jelentette: kötetterve meghíúsult. Mindazonáltal a *Fragmentumok* okvetlenül cím, és végül is nem zárható ki, hogy nem a 18. században találták ki, hanem szerzői eredetű. Jobb, hitelesebb híján most az utóbbi kifejezést használom Balassi főművének, az *Aenigmától* az Annóka-versig, a Balassa-kódexben a 2–138. lapok közé eső verseskötetének megjelölésére, tulajdonképpen TÓTH Tünde (1998) hatására, aki a szövegtörténetről kialakított

elképzelésemnek az előkelő Fragmenta-elmélet nevet adta. (Bár a kifejezés a szakirodalomban gyönyörű karriert futott be, KISS Farkas Gábor [2012, 86–90. o.] ellenvetései nyomán elismerem, hogy túl színes és megalapozatlan feltevés akár közvetetten összekapcsolni a Balassi-fragmentumokat Petrarca *Rerum vulgarium fragmenta* című kéziratával és ősnymtatványjaival.) Nem kifogásolom a „maga kezével írt könyvének” gyűjteménycímmé való előléptetését sem. Én is ezt szoktam meg. Hátránya, hogy ezzel a kifejezéssel nagyon különböző terjedelmű halmazokat jelölünk. Van, aki szerint a könyv a 61. verssel véget ér, én pedig elvinném egészen a porcogós Annóka verséig, ami hozzávetőleg a 100. lenne.

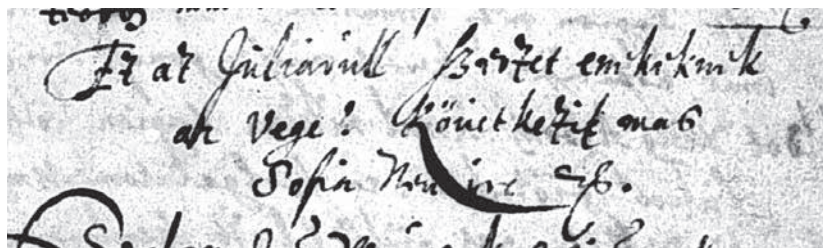
Ezúttal nem kísérem végig az olvasó útját a gyűjteményen keresztül a lírai hős teljes bukásáig, aki maga sem veszi észre, hogy végül is sikerült megalkotnia az éppen 100 versből álló lírai példázatot a bűnről és kegyelemről; ezt előző tanulmányaimban (HORVÁTH 1997; 2007) elvégeztem. A *Fragmentumoknak* most csak ama pontjait elemzem, amelyek ellenvetést váltottak ki.

„Következik más”

Az 58. és 59. költemény közötti átmenetben a költő szabadjára engedi könnyörtelen humorát. Ahogy a *Szép magyar komédia* bevezetőjében az *Ördögi kísértetek* lelkész szerzőjét álnokul afféle párkapcsolati szakértőként ünnepelte, úgy itt viszonylagosnak állítja be Júlia fontosságát. A versek összekapcsolódásának értelmére 45 évvel ezelőtt hívtam fel a figyelmet (HORVÁTH 1973, 39–40. o.): „Végül, látván, hogy Júlia nem fogadja hódolatát, elhatározza, hogy Júlia nevét nem említi többé (C 58.). A kutatás itt szokta megállapítani az ún. »Júlia-ciklus« végét. Holott lélektanilag triviális választ ad a következő sorozat: a Zsófiához (C 59.), a két bécsi virághoz (C 60.), a vitézi élethez (C 61.), Margithoz (C 71.), költőtársaihoz (C 72.) intézett versek sora.” A kis sorozatot a szakirodalom azóta is a szerelemből való kigyógyulás munkatervként elemzi; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (2004, 62. o.) Ovidius nyomán a találó *remedia amoris* elnevezést adta neki.

Bizonyára a versek közötti átmenet catullusi durvasága tette, hogy a lovagias Júlia-sorozat után Varjas nem ismer fel az 58. és 59. vers szoros összetartozását: „A ciklus összeállítása bármilyen tervszerűnek látszik is, így, ahogyan a kódexbe a Balassa-verseknek ezt a második részét – végén a három (LIX., LX., LXI.) oda nem illő énekkel – a másoló leírta, a költő aligha szánhatta kiadásra.” (VARJAS 1944, xix. o.) Eckhardt is szétválasztotta volna az 58. és 59. költeményt. Őszerinte még sorszámozás sem kapcsolja össze őket. Az 59. költemény helye ugyanis kétféleképpen van meghatározva – figyelj meg –, a sorszám után ott olvasható ez is: „Következik más”. (Az énekeskönyvekben a „Más” felirat új ének élén szokott állni.) A sorszámozás eszerint – véli Eckhardt – nem a költőtől ered. Eckhardt okoskodását Vadai is idézi. Súlyos ellenérv – mondja (VADAI 2014, 398. o.) –, „...amit az eredeti sejtés [a Gerézdi-Klaniczay-sejtés] és a Nagyciklus hívei – úgy látszik – figyelmen kívül hagytak!”

Igen, rendesen a sorszám jelzi, hogy vége az előző költeménynek, és kezdődik az új. A „más”-sal csakugyan kétszeres, talán túldefiniáló lenne a vershatár jelölése. Csakhogy a „más” ezúttal kétértelmű. Elsősorban nem is a vershatárt, hanem a témahatárt jelöli. Az 58. vers végén ugyanis – szokatlan módon – témahatár-jelölés is látunk: „Ez a Júliáról szerzett énekeknek a vége.” Erre válaszol, ezt erősíti meg az 59. címében a „más”. A „más” ezúttal nem elsősorban ’más ének’, hanem inkább ’más nő’ jelentésben értendő. Az értelmezést aligha kell bizonygatni, hisz a kontextus, a rá következő versek sodrása nagyon megerősíti. Mégis hadd hivatkozzam egy egykori Balassi-olvasónak, a Fanchali Jób-kódex másolójának kikövetkeztethető állásfoglalására. Ő tudvalevőleg az 1610 körüli szerkesztőnél talán valamivel korábban, szintén igen jó forrásból dolgozott, de Balassi verskötetéből csak néhány darabot vett át gyűjteményébe, természetesen az így értelmetlenné váló sorszámozás nélkül. Történetesen az 58–59. verset is beválogatta. A sorszámozás elhagyása lehetőséget adott neki arra, hogy összeolvassa az 58. végén álló prózai megjegyzést az 59. élén álló címirattal, a kettő egységét a reneszánsz nyomdászat mintájára kialakított, középre zárt kézirati elrendezéssel nyomatékosítva (Fanchali Jób-kódex 2008). Az ő értelmezésében látható módon kerül közvetlenül egymás mellé a Júlia-lezárás és a „más”. Így még világosabb, hogy a „más” ezúttal a témára is vonatkozik: „Ez az Júliáról szerzett énekeknek / az vége. Következik más. / Zsófia nevére”.

A „nagy” crux philologorum

Nem igaz, hogy semmit nem tudunk az elveszett, terjedelmes prózai bejegyzésből, bár csak egészen kis töredékét ismerjük:

„Még vannak egynéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tíz. Azok más könyvben vannak; nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket, a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész...”

Tudjuk, hogy a bejegyzés elején a szerző éppen belefogna egy irodalmi terv ismertetésébe. A bejegyzés a terv ismertetésének kezdetén szakad meg. Azt is tudjuk, nagy valószínűséggel, hogy a bejegyzés végére a szerző oda jut, hogy tervét feladja. Mi bizonyítja ezt? A nagyrészt elveszett szöveg elején annyi mindenképpen kiderül, hogy az olvasó most nem fog hozzájutni bizonyos istenes énekekhez – de végül mégiscsak hozzájut. Ezt az önellentmondást korábban egy ősmásoló illetéktelen beavatkozásával, a szerzői szándék felülbíráásával magyaráztuk. Ha elengedjük az ősmásoló hipotézisét, akkor csak maga a szerző marad, csak ő bírálhatja felül a saját szándékát.

Mit tudunk a tervről? A rövid fennmaradt részben tudomásunkra hozza, hogy van két versgyűjteménye. Az egyiket éppen olvassuk, a másikban istenes énekeit gyűjti; ez a „más könyv”. A terv része az is, hogy a „más könyv” istenes énekeit nem adja ki (nyomtatásban vagy csupán a kezéből) mindaddig, amíg egy mennyiségi, számbeli feltétel nem teljesül. A terv feladásának – ma már szövegszerűen nem ismert – bejelentését pedig, mint mondtuk, az tanúsítja, hogy ugyanazokat a verseket, amelyek a „más könyv” anyagát képezték, mégiscsak megkapjuk, ömlesztve. (Nem tíz, csak kilenc a versek száma, de ennek magyarázatára a kutatók több tetszetős feltevést is kialakítottak. Belátható, hogy ugyanezek a versek a „más könyvben” is benne voltak. Ha egyáltalán nem lett volna átfedés a két halmaz között, akkor a költőnek ama pillanatban nem tíz, hanem tizenkilenc istenes vers állt volna a rendelkezésére.)

A tervnek és a terv feladásának Balassi rendkívüli fontosságot tulajdonított. Ezt bizonyítja a prózai megjegyzésre szánt kivételes terjedelem. A kódexben ezen kívül három megjegyzését olvashatjuk, egyet a 94. lapon, kettőt pedig az 57.-en. Ez a megjegyzés hosszabb volt, mint a másik három kétszerese. A kutatók szerint a *Szép magyar komédia* előszavában is a tervéről beszél, mintha csak provokálná a sorsot: „...rövidnap más szolgálót is szerzek kegyelmeteknek, ki nemcsak ékes énekekkel is, és valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mindazokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti tikegyelmeteket.” Balassi nagyon határozottan megszegte a „vajúdnak a hegyek” horatiusi szabályát, és elkészülte előtt beszélt készülő könyvéről. A szabályszegést az mentheti, ha már a bejelentés elhangzásakor tudta, hogy terve kudarcot vall, és töredék marad a tervezett könyv.

Van két tanúnk, akik még bizonyára teljes terjedelmében olvasták a prózai megjegyzést. Az egyik a Balassa-kódexet másoló „4. kéz”, a másik Rimay. (Rimaynak átfogó képe volt Balassi költészetéről, tehát nyilván olvasta a verskötet valamelyik másolatát. Akkor pedig a hosszú magyarázatot is ismernie kellett.)

Én is megkockáztatok egy gyenge argumentum e silentiót. A „4. kéz” másodlagos fontosságúnak ítélte a bejegyzést, hiszen úgy döntött, csak akkor másolja be, ha marad rá ideje. A feltevés szerint a bejegyzés elején egy irodalmi tervről, a végén a terv feladásáról volt szó. Az utóbbi körülmény megkönnyíthette, hogy a szöveget a másoló csupán másodlagos fontosságúnak tartsa.

Már volt szó arról, hogy a Balassa-kódex 1610 körüli forrásában más sorrendben álltak az istenes énekek, mint abban a nyomtatványban, amely a „4. kéz” rendelkezésére állt, és amely lehetővé tette az istenes énekek bemásolásának későbbre halasztását. A sorrendet a másoló a feltevés szerint a legcélszerűbb módon, sorszámozással jelezte, és a sorszámokat a nyomtatvány tartalomjegyzékébe vezette be. Talán nem is a sorrend megőrzésének filológiai aggálya vezette, hanem egyszerűen így pipálta ki, hogy melyek azok az énekek, amelyeket nem kell most, kutyafut-

tában lemásolnia. A 61. ének után következő, sorszámozatlan istenes énekeknek 62-vel kezdődőleg folytatólagos sorszámokat adott, az istenes énekek után következő, eredetileg is sorszámozott darabokat pedig átszámozta. Ám ahhoz, hogy ezt az eljárást tulajdonítsuk a másolónak, nem csak annak a feltételnek kell teljesülnie, hogy a másoló – a tételenkénti sorszámozás módszerével – rendre meg akarja feleltetni az előtte fekvő kézirat istenes énekeit a nyomtatványbeli énekeknek. Ezt a feltételt a másolás sietős körülményei megteremtették. De még egy feltételnek fenn kellett állnia. A másolónak tudnia kellett, hogy a verseket joga van kénye-kedve szerint sorszámokkal ellátni, mert a sorszámozás célja csupán a tételek azonosítása, művészi szempontból immár érdektelen. Tudnia kellett, hogy a költő feladta kötetszerkesztési tervét, és immár semmi akadályja annak, hogy ő a nyilvántartás kedvéért sorszámokkal lásson el számozatlan darabokat, és átszámozza a hátralevőket. A későbbi Celia-ciklus esetében a másoló a számozást bezzeg megint tiszteletben fogja tartani.

Rimay tanúsága több pusztá argumentum e silentiónál. Annak idején mindenre kiterjedően megpróbáltam párhuzamba állítani a Balassa-kódex és Rimay tervezett Balassi-kiadásának szerkezetét (HORVÁTH 1982, 34–45. o.), de egy részlet elkerülte a figyelmemet. Rimay úgy beszél Balassi hagyatékáról, mintha az töredék lenne! Ez a címekben elhelyezett „argumentumocskákkal” kapcsolatban derül ki. Felvetődik Rimayban a kérdés, hogy vajon ki kell-e egészítenie effélékkel a többi Balassi-verset is. Feltételezi, hogy a szerző maga is elvégezte volna a kiegészítést, és ennek nyomán igenlően dönt. A kiegészítést a szerző vélelmezett szándéka alapján teszi meg. Ilyen módon csak akkor jár el a sajtó alá rendező, ha úgy tudja, hogy az utolsó simításokat Balassi nem végezte el. Ha tudja, hogy még olyan feladata is van a kötettel kapcsolatban, ami a szerző dolga lett volna. Ez teljesen egybevág azzal, amit a terv ismertetésével, majd visszavonásával kapcsolatban a 99–100. lap bejegyzéséről gondoltunk. A továbbiak is egybevágóak. A Rimay tervezetében szereplő istenes énekek megfelelnek a bejegyzésben szereplő „más könyvnek”, a vegyes, „egyeledett” énekek az első 33-as sorozatnak, a Júlia-énekeké pedig nagyjából a másodiknak. A későbbi, a terv megfogalmazása, majd feladása utáni időből való verseket is, mint a *Szít Zsuzsánna tüzet*, Rimay ebbe a Prokrasztész-ágyba gyömöszölte volna bele. Előszavának írásakor Rimay olyan Balassi-kötetet akar szerkeszteni, mint az a terv, amelyet Balassi töredékes bejegyzésében ismertetett, de – a bejegyzés fönn nem maradt záró részében – expressis verbis fel is adott. Rimay határozottan saját – a költő szándékának megfelelő – kiegészítéseiről is beszél előszavában („argumentumocskák”), és bizonyos verseknek az egyes főrészekbe való beosztását is saját rekonstrukciós munkájaként mutatja be („engedtem helyt”). A *Három himnusz*nak az istenes énekek elejére állításával kapcsolatban viszont nem beszél ilyesmiről. Elképzelhető, hogy ez szerzői, és már így szerepelt a terv ismertetésében.

Ide, Rimayhoz kapcsolódik KÖSZEGHY Péter (1985) ama megfigyelése, hogy az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásában körülbelül ugyanezek a versek más sorrendben szintén (többé-kevésbé) együtt vannak. A szövegcsoport elejének elhatárolása nem problémamentes (VADAI 2007, 168–170. o.), de felállítható az a hipotézis, hogy a sorrendet valaki készakarva határozta meg. Az 1610-es szerkesztmény és az először Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában megjelent rendezett kiadástípus közös őseben nem a Kőszeghy-féle verscsoport sorrendje volt (uo. 161. o.), hanem a *Fragmentumoké*. A Kőszeghy-tömb valószínűleg Rimay szerkesztménye (uo. 154. o.), a *Fragmentumok* verscsoportja szerzői (uo. 155. o.; VADAI 2015, 851. o.). Elvben szerzői is lehetne, de Rimayra mindenképpen rávall, hogy KÖSZEGHY verscsoportja a *Három himnusszal* kezdődik (2014, 199. o.).

A titokzatos prózai bejegyzés utáni kilenc istenes versről írva korábban nem használtam fel PIRNÁT Antal (1996, 78–87. o.) úttörő elemzését, amely inkább a költő életrajzi tényeire figyel, semmint a cikluselőzményre. Kérdés, hogy a kis sorozat első és utolsó versében szereplő *kevény ellenség* csakugyan Balassi András-e, vagy inkább általános fogalom, amelybe több személy is belefér, akár még a néhány versben *édes ellenség*ként említett Júlia is. Én is látom a jó életért,

házasságért, katonai dicsőségért való könyörgést a sorozatban, de mindenekelőtt az óriási költői munkatervet, az „ötlet holtig dicsérem” programját, amely a kis verscsoportban állandóan előkerül. Az élethossziglan tartó dicséretre vonatkozó kijelentések a nagy irodalmi tervre utalhatnak, a $33 + 33 + (10 + x)$ éneket tartalmazó szövegkatedrálisra, mely a maga egészében példabeszéd lenne, ha el tudna készülni – de nem tud. Rémálomszerű kép a Nőé galambjáé, amely zöld ág helyett dicséretet hozna – a gálya: Isten –, és hiába próbál, nem képes leszállni a hajóra:

„Új könyörgést hozott neked új ág helyett,
Ki jó reménységgel virágzott, zöldellett,
S adja ő magát is kezedbe emellett,
Így vár bárkád felett.”

A terv végrehajthatlan maradt.

Számozott és számozatlan versek

A *Fragmentumok* kompozíciós szabálya kettős. Az alapszabály az előrehaladás, amelyet olykor leállások tesznek változatossá. A 61. ének, a *Vitézek, mi lehet* áldáskérésrel végződik. Ehhez kapcsolódik – a hosszú prózai megjegyzés után – a kilenc számozatlan vers mint a vallás válasza a történetekre, lírai reflexió. A kötetben máskor is előfordul reflektáló leállás. Ilyen a *Valahány török bejt* szintén kilenc számozatlan darabja, és hasonló a Celia-ciklus azonos témára készült és azonos sorszám alá beosztott kísérő dalai is. Az előrehaladás ilyen leállítására a legismertebb nagy kompozíciókban is találunk példát. Az ősminta talán a mise, amelyben a celebráns maga, a segítői, a kórus, az egyéni hívő folytonos, magasztaló és könyörgő válaszokkal kísérik a cselekményt. A Bach-passiókban a cselekményt részint személyes lírai reflexiók, recitativók és áriák kísérik, részint közösségi válaszok: korálok, vagyis – a zeneszerző által csak megharmonizált – gyülekezeti énekek, amelyeket elvben minden hangverseny-látogatónak énekelnie kellene.

Hasonló leállások jellemzik Villon *Nagy testamentumát* is. Az első ilyen leállás akkor következik be, amikor a XXXIX–XLI. nyolcsorosok a halál mindent lebíró hatalmával foglalkoznak (VILLON 2014, 50–51. o.). Három, számozatlanul beillesztett ballada következik, amelyeknek témája, a mulandóság jól kapcsolódik a haláltémához: az elmúlt idők asszonyairól és nagyurairól szóló két ballada, valamint az, amely az ófrancia nyelvet utánóztatva ábrázolja a mulandóságot – hogy aztán rendben folyjanak tovább a számozott nyolcsorosok egészen a következő, számozatlan balladáig. A kritikai kiadás gondos tanulmányozásával sem sikerült megtalálnom, hogy a sajtó alá rendező honnan vette a címek gyanánt betördelt sorszámozást. Az alapszövegűl szolgált kéziratokban (a gallica.fr honlapon) nincs efféle, és nincs Clément Marot nagy hatású, 1533-as kiadásában sem. Érdekes módon egy korábbi kritikai kiadásnak ugyanezen a helyén (VILLON 1976, 21–25. o.) a nyolcsorosok fölött nem áll sorszám. A lapszálon igen, de az ott nem cím, hanem hivatkozási segédlet. A sorszámozás tehát valószínűleg nem szerzői; a fényűző Pléiade-kiadás tördelése bizony félrevezető.

Így a Villon–Balassi-párhuzam nem terjed ki a számozásra. Sebaj: elvégre a *Fragmentumok* kompozíciójának sem a számozott/számozatlan versek szembenállása a lényege, hanem a dinamikus/statikus-szembenállás (HORVÁTH 1982, 79. o.; ÁDÁM 2004, 6. o.). Az, hogy az egymás után sorolt versek között olykor folytatódik az alapsorozat előrehaladása (a költő ezeket sorszámozta), olykor pedig nem (ezek nem kaptak sorszámot).

* * *

Hadd ismertessek két nagyon finom megfigyelést és két elsietett következtetést.

VADAI István (2014, 397–398. o.) vette észre, hogy a sorszám Balassi verseiben nyelvtanilag egyre jobban egybeolvad a szűkebb értelemben vett címmel. A kötet előrehaladtával mind gyakoribb, hogy a cím sorszám utáni része vonatkozó névmással kezdődik. A névmáshasználat a Celia-ciklus idején válik kötelező szabállyá, de már a második 33-as sorozatban is egyre többször fordul elő. Kivétel a sorozat vége. A Júlia-versek lezárásától, tehát az 59. verstől fogva egyáltalán nem fordul elő vonatkozó névmás. A sorszám szervesen áll a cím fölött. Miért? Vadai, mint a Balassa-kódexszel kapcsolatban szinte mindig, ezúttal is a hanyag másolókra gyanakszik, de a szakirodalom ezen a helyen sem bukkant nyomára semmilyen szövegromlásnak. A magyarázat nincs kellően megalapozva.

Pirnát Antal más különlegességet vett észre, de ugyanezekkel a ciklusvégi versekkel kapcsolatban. A költő a második 33-as sorozatban olykor használja a korabeli magyar költészetre nagyon jellemző záróversszakot (más néven kolofónt), amely hagyományosan a szerzettetés körülményeit, helyét és idejét szokta rögzíteni – de ő sohasem tesz kelteztetést a kolofónba. A sorozat vége felé viszont, figyeli meg PIRNÁT (1996, 77. o.), több versét is kelteztetéssel zárja le. Ezek a kései záróversszakok a verseket nem csupán évről, hanem az éven belül is keltezik. Az utolsó kelteztetlen vers egyúttal az utolsó Júlia-vers is, az 58. (*Ó nagy kerek kék ég*):

„Hideg lévén kívül, égvén pedig belül Julia szerelmétül,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt összerendelém, többé nem emlétvén Juliát immár versül.”

A következő darab (59., *Szerelem istene*) záróversszaka már ad – hónap pontosságú, júniusi – kelteztetést:

„Mikor fényes bogár Szent Iván hóban jár a nyárnak közepében,
Ajánlván lelkemet akkor egy szép szűznek áldozatul kezében,
Szerzém ezt versekben a másfélezerben és a nyolcvankilencben.”

A rá következő (60., *A Zsuzsanna egy szép német leány*) szintén kelteztet, a korabeli olvasónak jól érthető módon:

„Kurta oktáván a sovány böjtben,
Pozsony városából kimentemben
Szerzém ezeket ilyen versekben
Táncnótára egy kisdéd énekben,
A másfélezerben
És nyolcvankilencben,
Hogy bécsi virág juta eszemben.”

Utána a 61. (*Vitézek, mi lehet*) következik, majd az irodalmi terv kudarcát bejelentő hosszú, nagyrészt elveszett magyarázat. Aztán kilenc énekes imádság után folytatódik az időbeli előrehaladás ciklusa. A 33-ból még hátra levő öt vers közül három immár aránylag pontosan kelteztetve van. A [62.] (*Vitézek karjokkal*) Szent Lőrinc-nap után (augusztus 10.), a [63.] (*Nyolc ifjú legén*) Bertalan-nap után (augusztus 24.), a [65.] (*Pusztában zsidókat*) pedig

„Szent Mihály-nap előtt való harmad hétben” kelt, vagyis szeptember 7. és 14. között. „E szigorúan kronológiai szerkesztési elvvel Balassi – mai tudásunk szerint – egész életművében egyedül csak itt és ekkor dolgozott” – figyelmeztet PIRNÁT (1996, 77. o.). Azt az érdekes körülményt is észreveszi, hogy a keltezéses versek elején az 59. (*Szerelmem istene*) fel van cserélve a 60.-kal (*A Zsuzsanna egy szép német leány*): „...a Szent Iván havában (tehát júniusban) szerzett verset helyezi előbbre, s utána teszi a két »bécsi virágról« szóló éneket, amelyet a »kurta oktáván a sovány böjtben«” írt (uo. 77. o.). ÁDÁM Edina (2004, 8–12. o.) szerint a sovány böjt nem feltétlenül azonos a nagyböjttel. Rengeteg olyan napot talált az 1589-es esztendőben, „amikor az oktáva böjti napra esett” (uo. 11. o.). Ezzel ugyan nem döntötte meg, de kétségessé tette Pirnát sorrendcsere-megfigyelését – bár meggondolandó, hogy egy gyakori naptári jelenség egyáltalán alkalmas lehetett-e keltezésre.

Újabb adataival továbbra is a Pirnátnak kedvező, nagyböjti keltezést támasztja alá SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (2007, 139–140.; 2018). Pirnát úgy látja, a költő ellentétet komponált bele az először megfordított, a ciklus végén viszont mindig egyenes keltezésbe. A sorrendcserével mintha „csak figyelmeztetni kívánná olvasóit, hogy a versek kötetbeli sorrendje és megírásuk időrendje nem azonos, a nagy szerelem »belső«, a lélekben lejátszódó története nem egyezik meg azzal a történettel, amelyet a valóságos időben mindenki szemmel követhet, aki odafigyel. Az utolsó 5 vers közül ezzel szemben háromnak is pontos keltezése van.” (PIRNÁT 1996, 77. o.) A finom megfigyelést itt is, mint Vadai sorszámra vonatkozó észrevételének esetében, olyan következtetés kíséri, amely szerintem nem kielégítő: „Az egymást követő dátumok ebben a kontextusban a nyárutó, a feltartóztatathatatlannal közelítő ősz hangulatát idézik föl, azét az évszakét, amikor útra kell kelniök a vándormadaraknak is.” (Uo. 77. o.)

Vadai sorszámra és Pirnát keltezésre vonatkozó megfigyelését ugyanazzal magyarázom: a nagy kötetterv bukásával. A *Fragmentumok* lírai hősnéinek válsága több lépésben zajlik le. Az 58. vers az eget, a földet és a tengert betöltő jajszóval kezdődik, és a Júlia-szerelmem lezárásával fejeződik be. Az elveszett szerelem helyébe a házasság lehetőségét állítja a következő (59.) vers. Megint más érték: a szex (60.). Aztán egy magasztos érték: az egykori lovagi erkölcs és a kortársi, végvári szolgálat közös mintája (61.). A *Vitézek, mi lehet* a kötet tetőpontja. A Júlia-szerelmemmel szembeállított értékek közül ez a dicshimnusz (*in laudem*; BALÁZS 2005, 61. o.) már nem a magánélet értékei közé tartozik, sőt azokkal ellentétes: „A jó hírért, névért, a szép tisztességért ők mindent hátrahagynak.”

Ekkor, a csúcsponton omlik össze minden. Az elveszett prózai magyarázatból megtudjuk, hogy a terv megbukott. Meditatív rész következik: istenes énekek, a tervezett „más könyv” roncsai. Aztán mégiscsak folytatódik a ciklus, befejeződik, legalábbis véget ér a második 33-as sorozat is, de kötet szerkesztés nélkül. A sorszámoknak semmi jelentőségük, akár el is lehetne hagyni őket, mert a verssorrend immár érdektelen. A számok nyelvtani összekapcsolás nélkül fityegnek a címek előtt. Szemben az 59. és 60. verssel, ahol a keltezés is örzi, sőt megmutatja a kötet szerkesztés nyomát, hiszen a korábban írott vers van a későbbi után sorolva, itt a pontos keltezésű darabok mérföldkövei éppen azt bizonyítják az olvasónak, hogy a verseket megírásuk sorrendjében kapjuk, és a költő utólagosan nem alakított a gyűjteményen. Ha szabad ilyen fennkölt dologban Schwartz bácsi, a Karinthy Ferenc által ismertté tett falvédő-költő, a Szentkirályi utcai zöldeges szállóigévé vált szavait idézni: „írom vers, ahogy jön”. A záróvers (66., *Ó én édes hazám*) nem a kötetet rekeszti be – kötet nincs –, hanem a tervet, a megkomponált vers-kötet tervét. A képzeletbeli, letisztázott verskötetet, amelyet csupán eltervezett, az átkozott sok versek meg nem valósult gyűjteményét veti a tűzre.

A terv bukása ad magyarázatot arra, hogy a Celia-ciklus számozása miért előlről kezdődik.

Ördögi dicséretetek

Kezdjük a szerelmi versek leglazább műfaji osztályozásával.

Az erdélyi asszony kezéről és sok Júlia-vers mindkét fő szempontból a petrarkizmus középkori mintáját, a trubadúrok feltalálta udvari szerelmet követi. Egyrészt a szerelmes és a hölgy kapcsolata a hűbéres és hűbérura közötti viszonyra hasonlít – „*Üdvöz légy, én fejedelmem*” –, másrészt a hívő és Isten viszonyára. Feudális és transzcendens.

A petrarkista divatnak olyan változata is van, amely megelőgszik az antik és humanista szellemességek népnyelvű megvalósításával (TÓTH 1998), az udvari szerelemből pedig csak a feudális viszonyt hagyja meg: az udvariasságot. Sok Celia-vers ide sorolható. Feudálisak, de már immanensek.

Az a költészet, amely a szerelmet a házasság kocsjába fogja be, humanistáknak, sőt akár lelkészeknek is kedvére való lehet. Ebben is engedélyezve van az összes ókori szellemesség, petrarkista túlzás, az udvari szerelemből itt maradt, üres udvariasság, ha erkölcsös a cél. Példa: 59. (*Szerelem istene*).

Ott van aztán a Gerézdi-féle „lator ének”, az olyan nőhöz kapcsolódó költemény, akit nemigen lehet udvariassággal körülvenni, elvenni pedig végképp nem. Az immanens típushoz képest ez a legproblémátlanabb szex példája, a transzcendenshez képest viszont a legproblematisabb szex példázata, „az igaz utat nem lelém” dantei eltévedése. Balassi idevágó költeményei mindkét eszmerendszerben értelmezhetők, de kapcsolódnak a vágáns nőcsúfolókhoz és a középkori populáris regiszter erotikus lírájához is. Példa: 60. (*A Zsuzsanna egy szép német leány*).

Az udvari szerelem eszmerendszerének térhódítása előtti múlt ősi műfaja, a női dal Balassi legénykori lírájához tartozik; a második 33-as sorozatban és később már nincs példája.

Van egy szerelmi verstípusa Balassinak, amely nem tartozik a korabeli szokványos európai műfajkészletbe, hanem – nagy költőről van szó – alighanem eredeti hozzájárulással.

Az udvari szerelem eszmerendszere már az első 33-as sorozat elején megjelenik. Az 5. versben (*Nő az én örömem*) megvan a feudális párhuzam („rab” és „szolga” ellentéte [PIRNÁT 1996; HORVÁTH 1982; KISS 2010, 160. o.]), és megvan a vallási párhuzam is (ECKHARDT 1972; KOMLOVSZKI 1992; KŐSZEGHY 2014, 325. o.): „Mint az üdvösség semmi nem egyéb az Isten színének látásánál, / *Én boldogságom is csak abban áll, ha szerelmét látom igazsággal...*”

Az udvari szerelemtől azonban csak egy lépés a bálványozásig, különösen egy protestáns petrarkista lantján. (Balassi katolikus korában szerzett költeményei sem sértették meg soha a két alapvető, lutheri korlátozást: csak Jézus a közbenjáró, és csak a hit által történik megigazulás.) Pirnát Antal írásban ki nem fejtett ötlete volt, hogy a második 33-as sorozat állandó szereplői, az anya Venus és a fiú Cupido (vagy – más néven – Szerelem), továbbá Júlia a Szentháromság személyeire emlékeztetnek. Nem véletlen, hogy Júlia megkülönböztethetetlen Cupidótól is (50., *Júlia két szemem*), Venustól is (42., *Fáradsága után*), hiszen Venus, Cupido és Júlia három személyben egy. Pirnát azt sem tartotta véletlennek, hogy a lírai hős, amint (50.) erre ráébred, rögtön a pokol fenekén érzi magát:

„Akkor az én dolgom azonképpen vagyom, amint a bölcsek írják,
Hogy egy kárhozottnak pokolban nagy kányák szívét rágják, szagatják,
De nem fogyathatják, noha rágton rágják, mert nőttön nőni látják.”

Ha az udvari szerelem transzcendenciája bálványozássá válik, akkor az ördöghöz vezet el. Előző tanulmányom szerint a *Valahány török bejt* Júliája Mohamed istenének jelképe. Akkor még úgy véltem, hogy a „második 33-as sorozatot megszakítják abba szervetlenül beékelt, számozatlan (bár épp 9-es csoportokat alkotó) szövegek” (HORVÁTH 2007, 355. o.). Ma már látom, hogy mind a kilenc istenes ének, mind a kilenc bejt nagyon is szervesen illeszkedik a maga helyére. Felfüggesztik a számozott versek előrehaladását, de nem törik meg. Helyük nagy műgonddal van megválasztva.

Láttuk, hogy az istenes énekek, mint vallási észrevétel, a Júlia-szerelem utáni válság tetőpontján, a megszerkesztett ciklus utolsó darabja (61., *Vitézek, mi lebet*) után következik. A leállás után majd a hasonló verskezdet (62., *Vitézek karjukkal*) segít felvenni az elejtett szálát.

A bejtek rejtélyes sorozata – szerintem a maga módján ez is vallási észrevétel – talán nem véletlenül épp a 64. (*De mit gyötress engem*) mögé van besorolva. A vers roppant kedvezőtlen fénnel világítja meg Júliát, sőt általában a nőket. Júlia korábban is bőven kapott catullusi és petrarkista szemrehányásokat, de ez a mű az egész női nemet vagy legalább a szerelem felébresztésére alkalmas képviselőit az udvari szerelemmel ellentétes transzcendenciával, az öncélú gonosszággal hozza összefüggésbe: „Becsülik maguk közt s tartják legnagyobbra / Azt, aki közülünk többet ejtett búra.”

A versben a hálátlanságmotívum is fontos szerepet kap. A ciklus lírai hőse korábban is folyvást hálátlansággal vádolta Júliát; ezt a verset pedig kifejezetten *Hálátlanságán sírván szeretőmnnek* szerezte. Nem tudom, Júlia miért tartozott volna hálával a lírai hősnék. Talán az irodalmi halhatatlanságért, mint ahogy az öreg Ronsard iránt is irodalmi okokból kellett volna hálát és szeretetet tanúsítania a fiatal Héléne-nek (*Quand vous serez bien vieille – Ha majd öreg leszel*, ford. Szabó Lőrinc). Annyi mindenképpen állítható, hogy a Júlia-szerelem irodalmi minősége Balassinál is szóba kerül, nem is akárhol. A legutolsó Júlia-vers végén a lírai hős elismeri vereségét, kényre-kegyre megadja magát Cupidónak, azzal az egyetlen kikötéssel, hogy szenvedésének fejében ugyanolyan szép legyen a verseiben tükröződő Júlia, mint amilyenek az életben ő látta ihletének forrását: „De ám akar meggyen velem bár Szerelem, szabad legyen már vele, / Csak hogy ezt engedje kínom érdemébe, hogy amint felmetszette / Júliát szívemben, szintén úgy versemben is tessék meg szép képe.”

A bejteket bevezető, a szerelemébresztő nőket gonosszággal vádoló költemény Júlia hálátlanságát egy olyan hálátlansággal kapcsolja össze, amelyet nem tudok azonosítani:

„Egyéb bűn jutalmát a fejedelmekre
Bízta Isten, e földi törvénytevőkre,
De a hálátlanság szörnyű vétkére
Maga visel gondot megbüntetésére.”

Arra gondolok, járatlanként, hogy a szöveg talán Lucifer zuhanására utal (Ézs 14,12–14). Ez után következik az udvari szerelem paródiája. Nem szerelmes versek ezek, nem szegtük meg az 58. vers utáni fogadalmat, hogy Júliát ostromló több vers nem lesz. Ezek a példázatok ellendarabok. A kilenc török-magyar bejt transzcendenciája nem Istenhez, hanem az ördöghöz vezet. „Őrizz meg gonosztól”, kéri a következő, 65. vers (*Pusztában zsidókat*).

Egy fontos oxümoron

Az udvari szerelem már a trubadúroknál tele volt végtelen ellentétekkel, oxümoronokkal: transzcendencia és szex, szenvedély és mérték, erkölcsileg kifogásolható és ugyancsak erkölcsileg kötelező, lealacsonyító és magasztos. KISS Farkas Gábor (2010, 165. o.) a szerelem/bosszúság, illetve a méz/méreg képtelen összekapcsolásának elemzésével megmutatja, hogy a 16. századi petrarkisták, köztük Balassi, még középkori elődeiknél is gyakrabban éltek oxümoronokkal.

A 16. század bizonyára legnagyobb – talán felülmúlhatatlan – oxümoronját nem a petrarkisták fogalmazták meg, hanem Luther. A jó hír (evangélium) az, hogy halála után az ember örök életet kap. Nem azért jut a mennyországba, mert erőnyes, hanem azért, mert Jézus személy szerint óerte halt meg. Neki csak annyi a dolga, hogy elfogadja Jézus ajándékát. A bökkendő az, hogy az ajándékot meglepően könnyű elutasítani, ha az ember nem érzi, hogy mennyire rászorul. Büntudat nélkül az ember nem tud teljesen ráhagyatkozni Jézusra. Ha nem tud szégyenkezni, ha nincs meggyőződve arról, hogy mindenképpen el kell kárhoznia, akkor hogy tudná megragadni Jézus segítő kezét? Aki nem tudja, hogy pokolra való, az pokolra kerül. Aki tudja, az felismeri az egyetlen menedéket, és üdvözülni. A büntudat a mennyország kulcsa. Ez a század oxümoronja.

(Büntudat és üdvözlés összekapcsolása oxümoron, de nagypéntek is az. Isten vasárnap bizonyította be, hogy nem közönséges halandó, de nagy tettét pénteken vitte véghez, pénteken ajándékozta meg az embert örök élettel. Kínhalál és örök élet oxümoronja hasonló művészi problémát jelent, mint az iménti. A pénteki gyászban és részvétben benne van az üdvösség ígérete. Meggyőződésem szerint Willem Mengelberg 1939-es *Máté-passiója* a maga megilletődött, elég lassú tempóival egyoldalú értelmezést nyújt, szemben Hermann Scherchen 1953-as vezénylésének változatosságával. Nem a „turbák” hihetetlen gyorsaságával elért, ugatásszerű hangzására gondolok, bár az is telitalálat, hanem egyes áriák *tempo giusto*, szinte táncszerű megformálására. Ezekben ott a győzelem. [Nem teljesen méltánytalan egy rövidített előadást egy hiánytalanul vetni össze: a partitúraválasztás az értelmezés része.]

Balassi kötetzárása szünekdokkhéval éri el az oxümoront. A szünekdokkhé csak egy részt mutat meg az egész helyett – a Balassi-kötet csak a bünt. De a bűnvallás már a hithez és így a kegyelemhez, az üdvösséghez vezető út első lépése.

A szerző gondosan kivitelezett lazasággal formálja meg könyvét. A töredékességet, befejezetlenséget jelző, feltűnő nyomokat helyez el benne. A címek többfélék, hol magyar, hol latin nyelvűek, a sorszámok is. Minden jelen idejű, rögtönzészzerű. Állandó tájékoztatást kapunk a költői műhelyből. (Vers és magyarázat [„razo”] kötetbeli keverésének a trubadúroktól eredő hagyományáról lásd: ZEMPLÉNYI 2002: 15–18.) Két elveszett énekéről is beszámol. Egy harmadikat, bár nincs szövege, kezdősorával felveszi gyűjteményébe ([36.] *Egy nagy követséggel*). A vers talán nem is vészett el, csak nem kaptunk hozzá olvasási jogot. A hosszú címben ugyanis említve van egy furcsa körülmény: „...okát jelenti Venus annak is, miért árulta el a felesége.” És az is, hogy hol a szöveg: „De ez Pető Gáspárnénál vagon.” Mármost Pető Gáspárné történetesen az árulást elkövető feleséggel azonos. Az árulásáról tudósító szöveget tehát csak az áruló asszonnyal osztja meg a lírai hős, senki mással. Erkölcsi tökély.

Szükség van erre a műspontán szerkesztésmódra. A többszörös bukást a szerző többszörös töredékességgel ábrázolja. A Júlia-válság miatt dugába dől a lírai önéletrajzot isteni dicséretté, példázattá alakító, számszimbolikus elvű, százverses kötet létrehozásának munkaterve. A széthullott „más könyv” maradványaiából az utolsó előtti versben a lírai hős dicséretet szeretne mondani Istennek, az utolsóban hinni szeretne benne. A csőd teljes, a szerkesztés

megszűnik, a versek egymásutánját az élet dönti el, a sorozat látszólag irányítás nélkül ér véget. Egy szerényebb gyűjtemény, a Celia-ciklus ismét Cupido győzelmét hozza el a lírai hős fölött, aki újfent elismeri vereségét, immár háromszorosan (Celia, Zsuzsanna, Annóka). Tudja, hogy folytonos bűnismétlésben van, de képtelen az életvezetése fölötti hatalmat nem átengedni „e rontónak”. A beszélő nem talál mentséget a maga számára, tudja, hogy útja az elkerülhetetlen kárhozatba viszi.

ZEMPLÉNYI Ferenc úgy látja, hogy a Balassi-kötetnek semmi köze az Istenhez emelkedéssel befejeződő, szokványos petrarkista kötetkompozíciós mintákhoz (2002, 130. o.). Szerintem csak a felszínletően van igazsága, csak annyiban, hogy a kötet látszólag nem a mennybe jutással, hanem elkárhozással végződik. A protestáns tanításban viszont akár még ez is, a kárhozat útja is vezethet a mennybe, ha, mint a mi esetünkben, bűnbánat kíséri. Az *Ágostai hitvallás* XII. cikkelye közvetlenül, majdhogynem oxümoronnal kapcsolja össze a bűnbánatot a hittel és így az üdvözléssel: „A bűnbánat pedig helyes értelemben e két részből áll: az egyik a töredelem, vagyis az a rettegés, amelyet a bűn megismerése kelt a lelkiismeretben; a másik a hit, amely az evangéliumból vagy feloldozásból fakad, és Krisztusért hiszi a bűnök bocsánatát, megvigasztalja a lelkiismeretet, és megszabadítja a rettegésektől.” A Balassi-kötet zárata nem rágja az olvasó szájába az erkölcsi tanulságot. Csak a bűnt mutatja be, amelybe a lírai hős egyre mélyebbre merül, a bűnhöz tartozó bűnbánatot pedig szünekdokkhéval csak sejteti. A bűnbánathoz oxümoronnal hozzárendelt üdvösségre pedig mindössze utal egy rejtett, számszimbolikus jelkép. A néma kötetzárás nem tanít, mert nem elsősorban az emberhez szól.

A kötetszerkezethez Zemplényi nem tudott párhuzamokat ajánlani, de bűnbánat és üdvösség legközvetlenebb összekapcsolásához és ennek szünekdokhé-szerűen tartózkodó alig-kimondásához lehet. A költők kiaknázták Luther alap gondolatát. A protestantizmus költői lehetőség. Említék néhány szonettet. Jean de Sponde *Tout s'enfle contre moy* kezdetű, híres szonettjét (*Poètes* 1953, 898. o.) mindig a híres *vers rapportés* ügyében idézik (nemcsak vízszintesen, hanem függőlegesen – tehát a sorok között – is olvashatók bizonyos szövegrészek). De függőleges irányban nemcsak a szintaktikai kapcsolat feltűnő, hanem a legközönségesebb ismétlődés is. Ellenható erők játéka figyelhető meg. A szonett ismétlődésszerkezete azt mutatja, hogy „a Világ, a Hús, a Lázadó angyal” nem lankad, hanem újra és újra harcra száll „Templomoddal, Kezeddél, Szavaddal”. Az utolsó tercetben ugyan ott a meggyőződés, hogy a Templom erősebbnek bizonyul. (Balassi kötetzárlatának ereje épp a sejtelmessége, az, hogy ez nincs kimondva.) Ám hiába erősebb a Templom, az ismétlődések, az ördögös és istenes motívumok váltakozása mindkét pólus periodikus vereségét jelzi. (A Balassi-kötetben is újra és újra visszatér a bűn elkövetése és a töredelem.) Még szerencse, hogy a szűk szonettforma történetesen épp kedvező pillanatban vet véget az ördögi és isteni motívumok váltakozásának. (A Balassi-kötet kedvezőtlen pillanatban zárul.) Sponde költeménye a nagy oxümoron összefüggő két tagját, a bűnt és az egyetlen menedéket váltakoztatja. John Donne *Thou hast made me* kezdetű „szent szonettjének” (*The Major Metaphysical Poets*, 277. o.) utolsó sorában – „And thou like Adamont draw mine iron heart” – a „vasszívem” kifejezés, úgy képelem, a bűnbánatra és így az üdvösségre való képtelenséget jelzi, hiszen a vas kemény. Az *adamant* azonban még a vasnál is keményebb anyag, és, mivel mágnes, vonzereje van. A megátalkodott vasszív vonzás alá kerül. Elhívják. Csupa alig-kimondás, csupa szünekdokhé. Az *At the round Earths imagin'd corners* (uo. 280. o.) vége is bűnbánat és üdvösség oxümoronja, ráadásul szünekdokhé, hiszen az oxümoron tétje, az üdvösség maga nincs megnevezve. A lírai alany képtelen bűnbánatot érezni. Azért könyörög, hogy tanítsák meg a bűnbánat érzésének képességére. Akkor majd megkaphatja a Krisztus vérével lepecsételt bocsánatot: „Teach me how to repent; for that' as good, / As if thou' hadst seal'd my pardon, with thy blood.”

* * *

Fejtegetéseim végére értem. Két fő oka volt, hogy meg kellett írnom ezt a jegyzetet.

Élelgedetlen vagyok a Balassi könyvről írt utolsó tanulmányommal (HORVÁTH 2007), amelyet nem valami jó élethelyzetben írtam. A folytatás és javítás legkézenfekvőbb módja az volt, hogy áttekintettem állításaim szakirodalmi fogadtatását. (Egy fontos kivétellel. A nyilvánosság előtt nem foglalkozhatom FAZEKAS Sándor értékes tanulmányával [2018], amely még nem jelent meg, de kéziratban elolvashattam.)

Meghalt Vadai István, világos elme és nagy szövegkiadó egyéniség, aki egykor tanítványom volt. Évtizedekig vitatkoztunk a legnagyobb barátságban és a legnagyobb gyönyörűséggel. Azzal tartom életben, hogy tovább vitatkozom vele. Jegyzetemet nem az emlékének, hanem neki magának ajánlom.

Bibliográfia

Források

- Ágostai hitvallás.* Szerk., ford. Reuss András. Luther Kiadó, Budapest, 2008. (A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 2.)
- Balassa-kódex.* S. a. rend., jegyzetek, előszó: Varjas Béla. MTA, Budapest, 1944.
- Balassa-kódex.* A faksimile szövegét közléteszi Kőszeghy Péter. S. a. rend., jegyzetek, utószó: Vadai István. Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
- BALASSI Bálint 1951. *Összes művei.* S. a. rend. Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALASSI Bálint 1976. *Összes versei a versek helyreállított, eredeti sorrendjében.* Közléteszi Horváth Iván. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, Újvidék. (Tanulmányok – Studije 9.)
- Balassi Bálint és a 16. század költői.* S. a. rend. Varjas Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- BALASSI Bálint 1981. *Összes versei és Szép magyar comoediája.* S. a. rend. Varjas Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- [Gyarmati] BALASSI Bálint 1986. *Énekei.* S. a. rend. Kőszeghy Péter – [Szentmártoni] Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BALASSI Bálint 1998. *Összes verse.* S. a. rend. Horváth Iván – Tóth Tünde – Vadai István et al. Gépeskönyv, Budapest. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/cimlap.htm>. (Megtekintés: 2018. október 15.)
- Fanchali Jób-kódex.* S. a. rend. Tóth Tünde – Földes Zsuzsanna. Budapest, 2008. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/index.html>. (2018. október 15.)
- Poètes du XVIIe siècle.* Szerk. Albert-Marie Schmidt. Gallimard, Paris, 1953.
- The Major Metaphysical Poets of the Seventeenth Century.* Szerk. Edwin Honig – Oscar Williams. Washington Square Press, New York, 1969.
- VILLON, François 1976. *Oeuvres.* 4. kiad. Szerk. Auguste Longnon – Lucien Foulet. Honoré Champion, Paris.
- VILLON, François 2014. *Oeuvres complètes.* Szerk. Jacqueline Cerquiglini-Toulet – Laëtitia Tabard. Gallimard, Paris.

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM Edina 2004. A Hatvanadik vers datálása. In: *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra*. Szerk. Kiss Farkas Gábor. ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – Toldy Ferenc Könyvtár, Budapest. 5–12. o.
- BENKE Gábor 2003. Filológia, poétika, autonómia (Pirnát Antal Balassi-értelmezéséről). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107. évf. 583–595. o.
- BÓTA László 1954. Balassi istenes verseinek kronológiájához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 58. évf. 420–429. o.
- BÓTA László 1983. A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87. évf. 173–188. o.
- ECKHARDT Sándor 1972. *Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FAZEKAS Sándor 2018. *Sok minden megvan. Balassi Bálint versciklusai és a Balassa-kódex születése*. Kézirat.
- FÖLDVÁRI Attila 2004. A bukás újrairásai. In: *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra*. Szerk. Kiss Farkas Gábor. ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – Toldy Ferenc Könyvtár, Budapest. 34–59. o.
- GADAMER, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Gondolat, Budapest.
- H. HUBERT Gabriella 1998. *A sajkázai Radvánszky-könyvtár története*. JATEPress, Szeged.
- HETZRON Róbert 1980. Ízelítő a magyar tonoszintaxisból. *Nyelvtudományi Értekezések*, 104. évf. 389–398. o.
- HORVÁTH Iván 1970. A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74. o. 672–679. o.
- HORVÁTH Iván 1973. Balassi poétikája (Kérdések). *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 13. évf. 33–41. o.
- HORVÁTH Iván 1976. Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80. évf. 613–631. o.
- HORVÁTH Iván 1982. *Balassi poétikája történeti poétikai megközelítésben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH Iván 1987–1988. Egy vita elhárítása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. évf. 642–665. o.
- HORVÁTH Iván 1997. Az eszményítő Balassi-kiadások ellen. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged. 191–203. o.
- HORVÁTH Iván 2007. Balassi könyve. In: *A magyar irodalom története*. 1. köt. Szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza. Gondolat, Budapest. o. 351–362.
- JÓZSEF Attila 2012. Kosztolányi Dezső. In: *József Attila összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937*. Közzéteszi Fuchs Anna – Horváth Iván et al. <http://textus.elte.hu/ja/textus-42.html#d1e13431>. (Megtekintés: 2018. október 15.)
- KISS Farkas Gábor 2010. Balassi Bálint és az udvari irodalom. In: *Magyar irodalom*. Főszerk. Gintli Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest. 157–172. o.
- KISS Farkas Gábor 2012. *Imagináció és imitáció Zrínyi költészetében*. L'Harmattan, Budapest.
- KLANICZAY Tibor 1957. Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei*, 11. évf. 1–4. sz. 265–338. o.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1942. *Ábécé*. S. a. rend. Illyés Gyula. Nyugat Kiadói és Irodalmi Rt., Budapest.
- KÖSZEGHY Péter 1985. A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. évf. 76–89. o.
- KÖSZEGHY Péter 1987–1988. Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 90–91. évf. 310–338. o.
- KÖSZEGHY Péter 2014. *Balassi Bálint. Magyar Amphion*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LOVÁSZ Ádám 2017. Horizontösszeolvadás. Nézőpontok és materialítások fúziója Gadamer filozófiájában. *Veneratio*. <http://veneratio.eu/blog/2017/05/21/lovasz-adam-horizontosszeolvadas-2/>. (Megtekintés: 2018. október 15.)
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich 1960. *Művei*. 3. köt. Kossuth, Budapest.
- PIRNÁT Antal 1996. *Balassi Bálint poétikája*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RIMAY János 1992. *Írásai*. S. a. rend. Ács Pál. Balassi Kiadó, Budapest.

- SINKA Zsófia 2008. A Vitézek mi lehet sztemmái (Átugorható cáfolat a legelszántabb érdeklődőknek). In: „*Mielz valt mesure que ne fait estultie*”. *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*. Szerk. Bartók István et al. Krónika Nova Kiadó, Budapest. 327–331. o.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2007. A regényszerűség meghaladása. In: *A magyar irodalom története*. 3. köt. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Gondolat, Budapest. 230–244. o.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza 1999. Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf. 635–646. o.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza 2004. Balassi Bálint poézisáról. In: Csörsz Rumen István – Kőszeghy Péter – Pálffy Géza – Szentmártoni Szabó Géza: *Balassi Bálint és kora*. Balassi Kiadó, Budapest.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza 2007. „Mint szép ereklyével...” Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtetik. In: *A szerelem költői*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Universitas, Budapest. 119–140. o.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza 2018. *Soványbőjt*. Kézirat.
- SZÖNYI György Endre 1999. Az énformalás petrarkista technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf. 251–272. o.
- TÓTH Tünde 1998. *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*. PhD-értekezés. Budapest. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde0.htm#tart>. (Megtekintés: 2018. október 15.)
- VADAI István 1991. Balassi Bálint „Istenes énekei”-nek elveszett kiadásáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95. évf. 63–73. o.
- VADAI István 1994a. A Balassa-kódexről. In: *Balassa-kódex*. Balassi Kiadó, Budapest. i–xi. o.
- VADAI István 1994b. Balassi Bálint fajtalan éneki. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 98. évf. 673–681. o.
- VADAI István 2005. A Balassa-kódex szerkezete. Mézeskenyér és papírrepülő. *Hungarológiai Közlemények*, XXXVI. évf. (Új folyam XI. évf.) 1. sz. 13–23. o.
- VADAI István 2006. Batthyány Ferenc és Balassi Bálint. In: *A Batthyányak évszázadai*. Szerk. Nagy Zoltán. Körmen-d-Szombathely. 217–222. o.
- VADAI István 2007. Hozzászólás a Hozzászóláshoz. In: *A szerelem költői*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Universitas, Budapest. 141–174. o.
- VADAI István 2014. Balassi Bálint elvegyült énekei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118. évf. 393–402. o.
- VADAI István 2015a. Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje. I. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119. évf. 433–467. o.
- VADAI István 2015b. Párhuzamos életrajzok. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119. évf. 820–858. o.
- VARJAS Béla 1944. A Balassa-kódex. In: *Balassa-kódex*. MTA, Budapest. v–xxxiv. o.
- VARJAS Béla 1973. Balassi házasságáig szerzett énekeinek ciklusa. In: *Régi magyar századok*. Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszék, Budapest. 7–10. o.
- WALDAPFEL József 1926. Balassi költeményeinek kronológiája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 36. évf. 185–201., 271–285. o.
- ZEMPLÉNYI Ferenc 2002. *Műfajok reneszánsz és barokk között*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.

Horváth Iván irodalomtörténész, szerkesztő, egyetemi tanár, az MTA doktora (1992). Az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola tisztagja, az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének professor emeritusa. Tanított még Szegeden, Pécsen, Párizsban és Tours-ban. A Mindentudás Egyetemén elhangzott Balassi-előadása: mindentudas.videotorium.hu vagy mindentudas.hu.

